

VIER LETZTE LIEDER

Muziek waar
het hart van
gaat zingen

84

Strauss, Richard (1864 – 1949)

Anne Schwanewilms, sopraan
Gürzenich-Orchester Köln
Marcus Stenz

1. FRÜHLING (Herst)

*In dämmrigen Grüften
träumte ich lang
von deinen Bäumen und blauen
Lüften,
Von deinem Duft und Vogelsang.
Nun liegst du erschlossen
In Gleich und Zier
von Licht übergossen
wie ein Wunder vor mir.
Du kennst mich wieder,
du lockst mich zart,
es zittert durch all meine Glieder
deine selige Gegenwart!*

*In dampende krochten
droomde ik lang
van jouw bomen en blauwe luch-
ten,
van je geuren en vogelgezang.
Nu lig je ontsloten
sierlijk, vol glans,
door licht overgoten
als een wonder voor mij.
Je kent me weer,
je wenkt me teer.
Jouw zalige aanwezigheid
siddert door al mijn leden!*

2. SEPTEMBER

*Der Garten trauert,
kühl sinkt in die Blumen der Re-
gen.
Der Sommer schauert
still seinem Ende entgegen.
Golden tropft Blatt um Blatt
nieder vom hohen Akazienbaum.
Sommer lächelt erstaunt und matt
In den sterbenden Gartentraum.
Lange noch bei den Rosen
bleibt er stehn, sehnt sich nach
Ruh.
Langsam tut er
die müdgeword'nen Augen zu.*

*De tuin treurt,
koel zinkt de regen in bloemen.
De zomer huivert
stil zijn eind tegemoet.
Als goud druppelen bladeren
uit de hoge acacia neer.
De zomer glimlacht verbaasd en
moe,
in de stervende droomtuin.
Lang nog blijft hij staan
bij de rozen, verlangend naar rust.
Langzaam doet hij
zijn moegekeken ogen toe.*

3. BEIM SCHLAFENGEHEN

*Nun der Tag mich müd' gemacht,
soll mein sehnliches Verlangen*

*Nu ik moe ben van de dag,
wil mijn groot verlangen*

*freundlich die gestirnte Nacht
wie ein müdes Kind empfangen.
Hände, laßt von allem Tun,
Stirn, vergiß du alles Denken.
Alle meine Sinne nun
wollen sich in Schlummer senken.
Und die Seele, unbewacht,
will in freien Flügen schweben,
um im Zauberkreis der Nacht
tief und tausendfach zu leben.*

*vriendelijk de sterrennacht
als een moe kind ontvangen.
Handen, laat ze niets meer doen,
hoofd, houd op met denken.
Al mijn zinnen willen nu
wegzinken in de sluimer.
Onbewaakt, zo wil mijn ziel
zweven in een vrije vlucht,
in de toverkring der nacht
diep en duizendvoudig leven.*

4. IM ABENDROT

*Wir sind durch Not und Freude
gegangen Hand in Hand;
vom Wandern ruhen wir
nun überm stillen Land.*

*Wij zijn door nood en vreugde
saam hand in hand gegaan;
en rusten na het wandelen
hier in het stille land.*

*Rings sich die Täler neigen,
es dunkelt schon die Luft.
Zwei Lerchen nur noch steigen
nachträumend in den Duft.*

*De dalen buigen om ons heen,
het donkert in de lucht.
Twee leeuweriken stijgen nog
nachtdromend in de schemering.*

*Tritt her und laß sie schwirren,
bald ist es Schlafenszeit.
Daß wir uns nicht verirren
in dieser Einsamkeit.*

*Kom, laat ze fladderen,
het is haast slapenstijd.
Laten we niet verdwalen
in deze eenzaamheid.*

*O weiter, stiller Friede!
So tief im Abendrot.
Wie sind wir wandermüde –
Ist dies etwa der Tod?*

*O weidse, stille vrede
gehuld in avondrood.
We zijn van het wandelen moe –
is dit wellicht de dood?*

De eerste drie gedichten zijn van Herman Hesse, het vierde is van Joseph von Eichendorff. Richard Strauss componeerde zijn vier liederen in een periode van viereneenhalve maand in een andere volgorde dan ze tegenwoordig staan geregistreerd: *Im Abendrot* werd voltooid op 6 mei 1948; *Frühling* op 20 juli 1948; *Beim Schlafengehen* op 4 augustus 1948; *September* op 20 september 1948.

Strauss heeft ze ook niet als eenheid gecomponeerd en noemde ze ook niet als verzameling *Vier letzte Lieder*. Ze behoren wel tot zijn laatste composities.

Toen Strauss in mei 1948 het gedicht *Im Abendrot* van Joseph von Eichendorff las, kreeg hij onmiddellijk het gevoel dat het een bijzondere betekenis voor hem had, en zette het op muziek. Bovendien had hij een jaar eerder een exemplaar gekregen van de complete gedichten van Hermann Hesse, die hem inspireerden tot de muziek voor *Frühling*, *September* en *Beim Schlafengehen*.

Er is geen aanwijzing dat Strauss deze liederen als een afgerond geheel beschouwde. Er bestaat nog een lied, *Malven*, dat in november 1948 werd

voltooid, maar niet werd georkestreerd. Het is de vraag of de componist dit voor de cyclus bedoelde. Ook het onvoltooide lied *Nachts* voor sopraan en orkest, zou een kandidaat voor een vijfde lied kunnen zijn.

Nadat hij *Im Abendrot* had gecomponeerd, maar voordat hij begon aan de andere drie liederen, orkestreerde Strauss het lied *Ruhe, meine Seele!*, dat hij in zijn huwelijksjaar 1894 had geschreven voor zijn vrouw, de sopraan Pauline de Ahna. Daarom is wel eens verondersteld dat Strauss dit vroege lied, dat in tekst en sfeer aansluit bij de *Vier letzte Lieder*, mogelijk ook in de cyclus had willen opnemen als inleiding tot *Im Abendrot*.

De titel *Vier letzte Lieder* kwam van Strauss' vriend Ernst Roth, hoofdredacteur van de muziekuitgeverij Boosey and Hawkes. Hij bracht ze samen en zette ze in de volgorde waarin ze nu meestal worden uitgevoerd: *Frühling, September, Beim Schlafengehen, Im Abendrot*.

Zo schiep Strauss zijn eigen monument: In de weldadige kleuring en ingetogen melodielijnen van deze cyclus toont Strauss zich een bevlogen kunstenaar die, terugblikkend op zijn leven, bewust zijn afscheidsmuziek creëert.

Hij was toen 84 jaar; bijna een jaar na zijn laatste compositie *September* stierf hij op 8 september 1949. Hij heeft zijn vier liederen nooit horen uitvoeren.

Hoe het komt weet ik niet, maar hoe is het mogelijk dat deze muziek, die ik reken tot één van de grootste werken uit de (laat) Romantiek, pas tot mij is doorgedrongen toen ik al 68 jaar was? Dat ligt zeker niet aan het aantal uitvoeringen en Cd-opnames van deze cyclus want dat aantal is heel groot.

Op 25 december 2011 werd de gebruikelijke Kerstmatinee vanuit het Concertgebouw live uitgezonden. Bernard Haitink dirigeerde en dat wilde ik zien en horen. Op het programma stond onder meer de liederencyclus *Vier letzte Lieder* van Richard Strauss met de Duitse sopraan Anja Harteros als soliste. Het was haar debuut in Amsterdam dat zeer lovende recensies kreeg. Nu, in 2013, heeft ze wereldwijd titels als de 'Stradivarius onder de stemmen' en 'sopraan van de eeuw'.

Naarmate de uitzending vorderde steeg mijn opwinding. Ik zag een mooie lange vrouw adembenemend zingen. Bij het vierde lied *Im Abendrot* zat ik alleen nog maar stil op de bank om de muziek over me heen te laten stromen en in me op te nemen. Sindsdien heb ik de liederen misschien al wel honderd keer gehoord en ik krijg er maar niet genoeg van. Het is voor mij steeds weer een geweldige ervaring. Een zonsondergang beleven zonder *Im Abendrot* in het hoofd kan niet meer!

Het is niet goed voor te stellen dat deze muziek werd gecomponeerd in 1948, in een tijd waarin de moderne klassieke muziek al lang volledig nieuwe (en voor mij vrijwel altijd niet navolgbare) wegen was ingeslagen. Met ongekende muzikaliteit, prachtige melodieën en harmonieën en klankkleuren door zijn orkestraties, schrijft Richard Strauss zijn laatromantische muziek. In plaats van de typische opstandigheid van de romantiek stralen deze laatromantische *Vier letzte Lieder* een gevoel van kalmte en acceptatie uit. De stem van de sopraan wordt op serene wijze begeleid door een groot orkest. In alle vier liederen vervullen de hoorns een belangrijke rol.

Ik neem nu een deel van een artikel over van Peter van der Lint in *Trouw* van 21 augustus 2012.

'Wat een grafschrift om voor jezelf te schrijven', merkte een orkestlid in 1950

op. De musicus van het Philharmonia Orchestra had net meegespeeld in de allereerste uitvoering van de *Vier letzte Lieder* van Richard Strauss. De laatste noten van *Im Abendrot* waren als het ware nog aan het uitklinken toen de musicus - geheel onder de indruk - zijn opmerking plaatste. Het is één van de vele anekdotes rondom Strauss' opus ultimum, wellicht ontsproten aan een al te levendige fantasie, maar se non è vero, è ben trovato!

Een grafscript voor zichzelf. De aanwijzingen in die richting zijn te talrijk om toevallig te zijn. Strauss concipieerde de liederen voor een hoge, dramatische sopraan; het was gedurende zijn leven zijn meest geliefde stemtype en zijn aanbeden vrouw Pauline de Ahna was zo'n sopraan geweest. Een belangrijke partij is in de liederen bovendien weggelegd voor de hoorn, het instrument dat zijn vader bespeeld had. En dan is er natuurlijk nog de keuze van de gedichten.

O weiter, stiller Friede!

O weidse, stille vrede!

So tief im Abendrot.

Zo diep in 't avondrood.

Wie sind wir wandermüde -

Hoe moe zijn wij van 't gaan -

Ist dies etwa der Tod?

Is dit misschien de dood?

Het gedicht *Im Abendrot* van Joseph von Eichendorff, waarvan hierboven de laatste strofe is afgedrukt, is een verdere aanwijzing dat Strauss wellicht aan de gezegende leeftijd van zichzelf (84) en die van zijn vrouw (83) dacht toen hij het gedicht begin april 1946 in zijn schetsboek kopieerde - '*Hoe moe zijn wij van 't gaan*'.
Het was het eerste lied van de vier die hij met korte tussenpozen in 1948 componeerde, maar het wordt vanwege die laatste regel tegenwoordig bijna altijd als laatste gezongen. Al helemaal omdat Strauss op dat punt in de muziek een herinnering, een duidelijk citaat laat doorklinken van zijn symfonisch gedicht *Tod und Verklärung* (1889), dat hij zo'n zestig jaar eerder componeerde. [...]

In zijn laatste jaren componeerde Strauss een aantal voor hem atypische stukken. Ze verschenen allemaal na zijn laatste opera *Capriccio*, die hij zag als de jaarlijkse sluitsteen van zijn creativiteit. "Mijn levenswerk is voltooid met *Capriccio*. Om het even welke noten ik nu nog neerkraak, dat is niets meer dan een oefening voor de pols.[...] Het enige doel dat ze dienen is dat ik de uren met een minimum aan verveling door kan brengen."

Opmerkelijk is dat deze 'polsoefeningen' bijna allemaal stukken voor blaasinstrumenten zijn. Een Hoornconcert, een Hoboconcert, een Dubbelconcert voor klarinet en fagot, twee Sonatines voor zestien blazers. Bijna allemaal blazers dus, op het schrijnende *Metamorphosen* na, dat prachtige requiem voor de Duitse operatheaters voor 23 solostrijkers. En de enige andere uitzondering zijn de *Vier letzte Lieder*.

Een grafscript? Waarschijnlijk niet, eerder een in het reine komen met de naderende dood. Strauss had specifieke wensen aangaande de muziek die hij op zijn begrafenis uitgevoerd wilde hebben. Niet één van die vier laatste liederen, maar het befaamde terzet uit de laatste akte van zijn opera *Der Rosenkavalier*. Muziek voor drie hoge sopranen, die als het ware door elkaar heen ieder hun eigen lied zingen. Dat trio wordt beschouwd als het toppunt van wat Strauss' muziek - speciaal die voor sopraan - zo specifiek maakt. En het is precies die kwaliteit die ook in zijn *Vier letzte Lieder* zo overduidelijk aanwezig is.

De liederen zijn sinds de eerste uitvoering een groot succes bij kenners en liefhebbers. Er zijn weinig stukken in de klassieke canon waarover zo heftig gesteggeld wordt over wat nu de allermooiste uitvoering is als juist

deze liedcyclus. Elisabeth Schwarzkopf, Jessye Norman, Lisa della Casa, Gundula Janowitz, Kiri te Kanawa, Anne Schwanewilms, Charlotte Margiono?

De wereldpremière van de *Vier letzte Lieder* vond plaats in de Londense Royal Albert Hall op 22 mei, 1950. Voor sommigen was een navrant detail dat deze eerste uitvoering gezongen werd door Kirsten Flagstad en gedirigeerd door Wilhelm Furtwängler. Net als Strauss waren Furtwängler en Flagstad na de Tweede Wereldoorlog in problemen gekomen vanwege hun houding ten opzichte van het naziregime.

Van die wereldpremière is een prachtig geluidsdocument bewaard gebleven waarop zangeres, dirigent én componist zegevierden. Is het dan toch zo dat wat Strauss over zichzelf en zijn vrouw beweerde, dat hij alleen voor de kunst geleefd had? Pauline de Ahna stierf amper een week vóór deze eerste uitvoering, haar man was toen al acht maanden dood, en zou zijn laatste liederen nooit horen.'

Nadat ik Kerst 2011 de voor mij geweldige ontdekking van de *Vier letzte Lieder* deed en Peter van der Lint in 2012 zijn prachtige artikel schreef, volgde in 2012 nog een geweldig cadeau.

Op 28 december 2012 schreef Peter van der Lint in het dagblad Trouw (ja, 2012 werd voor mij het jaar van de *Vier letzte Lieder!*):

'Strauss-sopraan Anne Schwanewilms legde eindelijk haar superieure interpretatie van de *Vier letzte Lieder* vast. De velen die daar amechtig op hebben gewacht, kunnen nu ademloos en met open mond naar deze onaards mooie uitvoering luisteren.'

Al eerder, op 26 oktober 2012, schreef hij: Daar is-ie dan. Eindelijk! Velen hebben er lang op gewacht, op een officiële opname van de *Vier letzte Lieder* door dé Richard Strauss-zangeres van haar generatie: Anne Schwanewilms. De Duitse sopraan liet al een paar keer live horen - ook in het Amsterdams Concertgebouw - dat ze een ideale vertolkster van Strauss' laatste opus is. Op deze nieuwe cd van Orfeo, opgenomen begin vorig jaar in Keulen, is in alle details, in elke fraaie uithaal, in elke uitgesponnen adem te beluisteren hoe groots Schwanewilms deze liederen interpreteert. Dat Schwanewilms een werkelijk unieke en schitterende stem heeft helpt natuurlijk, maar dat maakt iemand nog niet tot een groots vertolkster. Haar jarenlange omgang met noten en woorden, en haar begrip daarvoor, heeft een verdieping opgeleverd die je gehoord moet hebben om het te kunnen geloven. Schwanewilms wordt op sublieme wijze begeleid door het Gürzenich-Orchester Köln onder leiding van Markus Stenz. Zij zorgen voor een prachtige bedding waarin de zangeres haar stembanden optimaal kan plooiën. [...] Zeer, zeer aanbevolen!

Ik heb me toen onmiddellijk naar de muziekwinkel gespoed, opgewonden omdat ik dit natuurlijk niet mocht missen. En ja, Peter van der Lint heeft gelijk: je kunt alleen maar ademloos en met open mond naar deze onaards mooie uitvoering luisteren. *So tief im Abendrot!*